

O REVIZIJI ISKOPINA U BISKUPIJI KOD KNINA

I.

Godine 1950. Muzej hrvatskih starina u Splitu potporom Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu višemjesečnom kampanjom izvršio je sistematsku reviziju ranijih iskopina Starinarskog društva u Kninu na položaju zvanom Crkvina u selu Biskupiji južno od Knina. Time je bila izvršena zadaća, koju je davno trebala i očekivala starohrvatska arheologija. Davno, još pod kraj prošlog stoljeća, Starinarsko društvo u Kninu, pod vodstvom Luja Maruna, više je puta kopalo na tom položaju. Tu je na Crkvini bio otkopan veći srednjovjekovni građevinski kompleks sa trobrodnom bazilikom; nađeni su vrlo brojni ostaci arhitektonsko-plastičnog dekora, kao i kamenog namještaja različenog doba iz bazilike, i pretraženi su brojni grobovi na groblju, što sežu od kasnog i neznabožackog perioda Hrvata do kasnog Srednjeg vijeka. Radovi su bili izvršeni prema prilikama i mogućnostima onog vremena, uglavnom nesistematski i nestručno. U brojnim su člancima bili iskorišteni i prikazani pojedini nalazi, ali rezultati iskopina nisu nikada bili prikazani kao cjelina; čak nije nikada bio objavljen plan otkopane crkve i okolnih građevina.¹ Godina 1950. Muzej hrvatskih starina izvršio je reviziju gotovo čitavog područja ranijih iskopina. Radovi su obavljani načinom i sredstvima, kojima danas raspolaže arheološka nauka. Rukovodilac radova direktor Muzeja Stjepan Gunjača dao je o tome iscrpan i sadržajan izvještaj u

¹ Donekle analogan slučaj imamo s iskopinama starinarskog društva »Bihać« u Stombratama u Bijaćima donjokaštelanskog polja. Samo su vrlo šturi podaci bili objelodanjeni o rezultatima iskopina kneževske crkve sv. Marte i groblja oko nje, izvršenih g. 1902–1905. U slučaju sv. Marte bit će svakako od pomoći bilješke o toku iskapanja ondašnjeg studenta prava Pave Perata i grafičke snimke arh. Dagoberta Freya svih otkopanih kamenih predmeta, koje se bilješke i snimke čuvaju u društvenom arhivu (sada u Muzeju hrvatskih starina u Splitu). Još u vrijeme bivše Jugoslavije društvo »Bihać« je bilo predložilo Jugoslavenskoj akademiji u Zagrebu i ova je bila prihvatila u načelu da počne publicirati serije monografija o važnijim starohrvatskim iskopinama: osim iskopina u Crkvini u Biskupiji u prijedlogu »Bihaća« bilo je predviđeno objelodanjivanje iskopina kod Sv. Mojsija u Solinu od strane arh. E. Dyggvea i iskopina u Stombratama u Bijaćima od moje strane.

Ljetopisu Jugoslavenske akademije.² Ako i dalje ostaje otvoreno koje pitanje, uzrokom je tome u prvom redu okolnost, da se naknadnim zahvatima u mnogom bilo izmijenilo stanje u Crkvini od vremena Marunova istraživanja kao i činjenica, da iz tog ranijeg vremena nemamo ni pouzdanih bilježaka ni grafičkih snimaka zatečenog izvornog stanja u toku iskopavanja; a kopalo se duboko u potrazi za materijalom, što ga je ondašnji istraživač u prvom redu tražio, a to su vladarski natpisi i grobni nalazi.

Glavni rezultati revizije prema izvodima Gunjače u spomenutom izvještaju su ovi: starohrvatska trobrodna bazilika u Crkvini građena je u obliku prostog pravokutnika bez apside, što strši preko istočnog zida crkve; crkva Sv. Luke, koje je ostatke Marun uklonio pri iskapanju, građena je u tursko doba na prostoru srednjeg broda porušene starohrvatske bazilike; u starohrvatsko doba nisu građene u Crkvini dvije, nego samo jedna crkva, a razlika u stilu dijelova kamenog crkvenog namještaja nađenih u Crkvini potječe odatle, što je trobrodna bazilika, građena u 9.-10. stoljeću s namještajem urešenim predromaničkom pleternom plastikom, u kasnije vrijeme prijelaza iz predromanike u romaniku bila preuređena i snabdjevena novim, suvremenim namještajem; trijem i predvorje pred bazilikom nisu s njom građevno organski povezani i prema tome su kasnije dograđeni; zvonika nisu bila dva na uglovima pročelja, nego jedan po sredini pročelja; istodobno s dogradnjom predvorja sa zvonikom na zapadnoj strani bazilike bio je dograđen sa sjeverne strane samostan.

Revizija godine 1950. je pored toga znatno povećala zbirku Muzeja nalazom novih kamenih fragmenata i predmetima iz pretraženih grobova. Nađeno je preko 500 kamenih fragmenata, od kojih će mnogi pomoći, da se potpunije i točnije u Muzeju rekonstruira crkveni namještaj bazilike. A pretraženo je još 88 ranije netaknutih grobova, i u njima su bili nađeni prilozi. Ovo nam posljednje pomaže da upotpunimo, preciziramo te ponekada i ispravimo dosadašnju predodžbu o srednjovjekovnim grobovima.

Gunjačino istraživanje u Crkvini, kao i ono ranije na Bukorovića podvornici u istom selu Biskupiji,³ potvrdilo je u glavnim linijama razvoj grobnog tipa u dalmatinskoj Hrvatskoj u Srednjem vijeku onakav, kakav se je dotada prikazivao. Tipološki su najraniji i vremenski najstariji grobovi u obliku proste jame iskopane u zemlji; oni pretežu u neznabožačko doba Hrvata. Po tome se u vrijeme narodnih vladara u kršnom našem primorju javljaju grobovi obloženi sa strana mrtvaca kamenim klinovima i s kamenim pločama poviše mrtvaca i ispod njega, a u obliku, što ga suženje groba prema krajevima približava ovalnom liku; najmlađi grobovi iz kasnog Srednjeg vijeka primaju naprotiv oblik više ili manje pravilne pačetvorine, i u njima je zidanje pravilnije (građa, spoj maltera). Granice i prijelazi jednog tipa u drugi nisu međutim odsječeni i kruti. Ima svugdje prelaznih perioda, u kojima se uporedo javljaju i stariji i mlađi tipovi; a pojedinačni primjer starijeg tipa može da se i vrlo kasno javi.⁴

² Up. Ljetopis JAZIU. Zagreb 1953., knj. 57, str. 9-50, sl. 1-45 i 4 plana.

³ Up. članak »Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje« u Starohrvatskoj prosvjeti, Zagreb 1952, III. serija, svezak 2, str. 57-79.

⁴ Up. o tome Gunjačino pisanje u člancima navedenim u bilješci 2. (str. 32-35) i 3. (str. 64) i moju studiju Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima i starohrvatska groblja, Rad JAZIU, knj. 268, Zagreb, 1940, str. 25-26, 30 i 36.

Najnovijim iskopinama na Crkvini godine 1950. Gunjača je otkopao dva groba u najstarijem obliku proste jame u zemlji i u njima našao predmete, koji po mojem mišljenju pripadaju kasnijem starohrvatskom periodu, t. j. vremenu 10.–11. stoljeća. To su grobovi br. 29 i br. 88. U grobu broj 29 nađena su dva para naušnica dalmatinsko-hrvatskog tipa i 1040 komada zrnja od proste i staklene paste u različitim bojama, što su pripadali ogrlici izrazito bjelobrdskog tipa. Dalmatinsko-hrvatska i t. zv. bjelobrdska nakitna grupa su dvije posebne grupe i po vremenu i po prostoru svoje prve pojave, ali one imaju i u vremenu svog trajanja i prostornom rasezanju dodirnih točaka. Pojedini primjerci dalmatinsko-hrvatskog nakita nalaze put i onkraj Gvozda u panonsku Hrvatsku, a dio bjelobrdskog inventara, osobito naušnice, prodire u kasno starohrvatsko doba južno od Gvozda. I vremenski se ove dvije grupe u jednom razdoblju susreću, jer dalmatinsko-hrvatska grupa ide preko godine 1000., a bjelobrdska se svakako javlja i prije te godine u drugoj polovici 10. stoljeća. Prema tome ne treba u slučajevima zajedničke pojave ovih dviju grupa podleći iskušenju proizvoljnog datiranja početaka bjelobrdske kulture u starije doba. Pravilnije je u takvim slučajevima uvrštavati nalaze u period zajedničke, savremene pojave ovih grupa, t. j. u vrijeme druge polovice 10. i u 11. stoljeće. Naušnice nađene u grobu br. 29 uz zrnje ogrlice derivat su i varijanta dalmatinsko-hrvatske naušnice sa četiri jagode. Ali četvrta jagoda, ona na gornjem kraju okomite osi nataknute na karičicu, postala je od jagode ukras u obliku polumjeseca; to svakako ukazuje na kasnu fazu u razvoju naušnica tog tipa.

U grobu broj 88 uz tragove istrulog drveta i nekoliko željeznih čavala, ostataka lijesa, u kojem je pokojnik bio sahranjen, nađen je i par brončanih ostruga. Ostruge nemaju jednostavan debeo i kratak šiljak karlovinškog vremena (8 i 9 st.), nego ponešto izduženi i profilirani šiljak ostruga iz vremena careva sasko dinastije (10 i 11 st.)⁵ Ovaj je nalaz vrlo važan, jer je to ustvari najstariji približno datirani grob s drvenim lijesom u Hrvata. Marun, istina, govori o drvenom lijesu u ono nekoliko grobnih jama bez kamenog obruba i poklopca, koje je otkopao južno od bazilike u Crkvini, i u kojima je našao mačeve, posude i novac cara Konstantina V. Kopronima (8 st.). On međutim nigdje ne spominje, da je u grobovima našao željezne čavle lijesa i po svoj prilici nagada, da su pokojnici bili sahranjeni u lijesu, jer je u grobovima naišao na tragove istrunulog drveta, ostatke daske, na koju su stari Hrvati, kao i ostali Slaveni, ponekada polagali svoje mrtvace u grob. Obično se uzimalo, da se drveni lijes javlja kod Slavena tek oko god. 1000. U novije vrijeme su međutim utvrđeni i raniji primjerci. Ali ostaje istina, da se dugo vrijeme mrtvac polagao u grob na drvenoj dasci, da se drvom prekrivalo njegovo tijelo i da su se drvom oblagale stijene grobne rake, prije nego li se

⁵ Up. za tip karlovinške ostruge u nas Starohrvatsku prosvjetu III, 1897, str. 103 (Kojane, ostruge s remenom, što se provlačilo kroz otvoreni sapon, njem. »Üsensporn a ne Nietensporn«), II, 1896, str. 144 (Crkvina u Biskupiji, ostruge iz prostog zemljanog groba s novcem cara Konstantina V. Kopronima g. 741–775), II, 1896, str. 5. (Crkvina u Biskupiji, ostruge iz presvođenog groba u bazilici iz 9. stoljeća), II, 1896, str. 77, (Crkvina u Biskupiji, ostruge iz grobnog sarkofaga nađene uz novac cara Vasilija (g. 867–886); a za tip ostruge iz kasnijeg razdoblja starohrvatskog doba Star. prosvjetu IV, 1898, str. 59.–61. (ostruge iz Varivoda i Biskupije) i Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, sl. 128 (nekoliko ostruga iz Muzeja hrvatskih starina, negda u Kninu, a sada u Splitu).

prešlo sahranjivanju u škrinji ili lijesu sastavljenom od dasaka: a i u tom slučaju je neko doba lijes zbijen drvenim klincima, a ne željeznim čavlima. Grobne drvene škrinje, pogotovu one zbite čavlima, potječu najranije iz 9. stoljeća. Grob br. 88 u Crkvi u Biskupiji jest zbog toga najstariji dosada poznati nam primjerak pravog drvenog lijesa sa čavlima od željeza kod Hrvata.⁶

Iskopine u Crkvi dale su također podataka za vrijeme prijelaza iz starijeg, ovalnog u mladi, pačtvorinasti oblik groba. Na groblju u Crkvi najnovijom je revizijom bilo pretraženo još 79 grobova s kamenim obrubom. Od tog su neki ovalnog tipa (6 grobova), neki pačtvornog tipa (7 grobova), a ostali zapravo predstavljaju prijelaz iz prvog tipa u drugi (66 grobova). U grobu ovalnog tipa broj 59 i u grobu prelaznog tipa broj 26 bio je nađen mletački novac dužda Petra Gradenigo (g. 1287–1311). To znači svakako, da su oko godine 1300. bila u porabi oba tipa, samo će trebati još odrediti, od kada se miješaju i uporedo javljaju oba tipa. Gunjača je povodom iskopina na Bukorovića podvornicama u Biskupiji izrekao mišljenje, da ovalni grobovi potječu iz razdoblja 9. do 12. stoljeća, dok su pačtvorinasti grobovi pozniji, t. j. pripadaju razdoblju 13. do 15. stoljeća;⁷ a izvještavajući o istraživanju na groblju kod sv. Spasa na vrelu Cetine on govori o sloju starijih grobova, koji su bili *pretežno* ovalnog oblika (bilo je dakle, kako se čini, i u tom starijem sloju grobova posve ovalnog tipa).⁸ Postoji prema tome ipak mogućnost, da se prvi grobovi pačtvorinastog ili prelaznog tipa javljaju i dosta vremena prije godine 1300.

U idućem poglavlju iznijet ću neka razmatranja i napomene na rezultate revizije iskopina u Crkvi u Biskupiji u vezi s tamo otkrivenim građevinskim ostacima.

II.

Plan ranijih iskopina u Crkvi bio je u svoje doba snimljen, ali nije nikada bio objelodanjen. Marun i Bulić u svojim šturim izvještajima govore o crkvi na tri broda s jednom apsidom. Nedavna revizija godine 1950. nije po mišljenju Gunjače potvrdila postojanje apsida kao osobite građevne česti u starohrvatskoj bazilici u Crkvi. Gunjača misli, da su Marun i Bulić uzeli kao ostatak apsida zidani blok, koji i danas postoji, onkraj istočnog zida crkve u pravcu srednjeg broda crkve (u tlorisu zid d). Taj zid, koji se bez savijanja ekomito nastavlja na uzdužnu os crkve imao bi biti ostatak pravokutne apsida, ali ne starohrvatske crkve na tri broda, nego kasnije crkve sv. Luke građene u tursko doba na ruševinama srednjeg broda starije, starohrvatske crkve; sama starohrvatska crkva bila je bez apsida.

⁶ O uporabi drveta i lijesa u grobu upoređi literaturu navedenu u djelu J. Korošec, Uvod u materijalno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka, Ljubljana 1952, str. 89., bilj. 139 i Archeologické rozhledy, Praha, II, 1950, br. 3–4, str. 167–168; III, 1951, br. 2–3, str. 102, IV, 1952, br. 6, str. 492, V, 1953, br. 1, str. 62–63, br. 2, str. 171, br. 5, str. 617, br. 6, str. 751, VI, 1954, br. 1, str. 63.

⁷ Up. Starohrvatska prosvjeta, Ser. III, sv. 2, Zagreb 1952, str. 64 i 66.

⁸ Up. Ljetopis JAZIU, knjiga 55, Zagreb, 1949, str. 90.

U prilog svojeg mišljenja Gunjača navodi, da je čitavo vanjsko lice istočnog zida crkve mirna izgleda i da nema vidljivih znakova povezanosti tog zida (u tlorisu zid a_1) sa zidanim blokom d. Ova dva momenta, međutim, ne znače mnogo i ne mogu biti presudna. O odnosu i povezanosti zidanog bloka d s istočnim zidom crkve teško je danas suditi, jer je uništen baš onaj dio zida d, koji se naslanjao na zid crkve. A mirna vanjska površina čitavog istočnog zida a_1 po sebi je razumljiva, jer su sastavni dijelovi tog zida u svakom slučaju izvorno građeni kao vanjski zidovi građevine, pa bilo da srednji dio tog zida potječe iz vremena gradnje trobrodne starohrvatske bazilike ili iz vremena gradnje jednobrodne crkve sv. Luke. Gunjača nadalje navodi, da se ništa ne može odrediti po tehnici zidanja bloka d, jer je materijal u njemu isti kao i kod zidova starohrvatske bazilike, te je mogao biti preuzet s ruševina ove bazilike i u njemu upotrebljen.

Glavni argumenat Gunjače, da starohrvatska bazilika nije imala posebnu apsidu, jest rezoniranje, da kod apsida svih oblika našeg starog crkvenog graditeljstva nalazimo uvijek slobodan prostor pred njihovim otvorom prema crkvi: u slučaju da je zidani blok d ostatak pravokutne apside starohrvatske crkve, srednji bi dio zida a_1 bio nesmisao. Istovremeno postojanje ovog posljednjeg zida i pravokutne apside je svakako nemoguće; ali Gunjača nije uzeo u obzir drugu mogućnost, a ta je da je blok d ostatak starohrvatske apside, a srednji dio istočnog zida a_1 ostatak crkve sv. Luke iz turskog doba. Izvještaj Maruna o stanju iskopina, prije nego li je on odstranio ostatke crkve sv. Luke, najbolja je potvrda baš ovoj drugoj mogućnosti. Izvještaj Marunov veli: »Raznovrsnost gradnje zidova nametala je misao, da je to mrtvačka crkvice u vrlo kritičnim vremenima sazidana ili pregrada veće crkve prema nadošlim promjenama. Ovo zadnje nagađanje potkrepljivali su očiti dokazi, kojih se bistvo ističe u četiri reda kockastih pilona ozidanih iz bijelog domaćeg vapnenca, a pri vrhu sa sjeverne strane završavao ga tri metra dugi zid istog gradiva, dočim sa istočne, mjesto izrovanog jednakog gradiva nadograđivalo se sa rabljenom sadrom. Prostor između pilona, pak zaglavak, koji je presijecao presbyterium, također je sa sadrom popunjen bio, tako da ova crkvice protezala se od presbyteria do atrija starinske crkve. Na pročelju ne nadosmo vrata, dočim između prvog i drugog pilona sa istočne strane otkrismo uzahna vratašća iskrpljena docnijim gradivom. Zidovi u ovom prvom stanju otkopa, nad zemljom pri vrhu stršili su visoko 1,50, a pri dnu za sam 1 metar visine. Za kakve zidove istočnih brodova, a osobito atrija, ne bijaše vidljiva znaka, što je sve pod zemljom bilo zakopano i što su sve krajeve prekrivale nadgrobne teške ploče-stećci.«⁹

Marun je imao pred očima sve zidove crkvice sv. Luke iz turskog doba, koji su bili još jedan metar do 1,50 metra visoki, a koje je on poslije toga u toku daljeg iskapanja odstranio. Tako je Marun mogao opaziti i zabilježiti, da završni zid na istočnoj strani crkvice sv. Luke nije bio onkraj istočnog zida starohrvatske crkve (a_1), nego na liniji tog zida, jer je »presijecao« njezino svetište, prezbiterij.

⁹ Up. Vjesnik hrvatskog arheološkoga društva, Zagreb 1890, XII, str. 141. Gunjača je upozorio, da Marun u svojim izvještajima ponekada krivo nazivlje istočnu stranu sjevernom, a južnu istočnom.

Izvornu pripadnost tog današnjeg srednjeg dijela zida a_1 crkvi sv. Luke potvrđuje nam okolnost, što su prema Marunovom izvještaju prostori između pilona i završni istočni zid ove crkvice bili građeni istom građom, t. j. od domaćeg vapnenca pomiješanog sadrom. A razumljivo je također, što je kasnije građeni istočni zid crkvice sv. Luke nešto uži od širine srednjeg broda, na ruševinama kojeg je crkvice bila građena (3 m mjesto 4,50 metra), jer se ponekada kod trobrodskih bazilika ponešto suzuje ulaz iz broda u središnju apsidu. Svakako je prema podacima ovog Marunova izvještaja, koji je imao pred očima izvorno zatečeno stanje, crkvice sv. Luke najvjerojatnije svršavala na liniji istočnog zida starohrvatske crkve (a_1); a time jača i vjerojatnost, da je zidani blok d ostatak pravokutne apside starohrvatske bazilike.

Ovakovo stanje stvari je uostalom i po sebi vjerojatnije i razumljivije s obzirom na prilike i praksu gradnje u vrijeme postanka jedne i druge crkve. Bazilika bez apside nema prave analogije u starohrvatskom graditeljstvu Dalmacije. Pozna je srednjovjekovna Istra u više primjeraka, ali tu je ta pojava posljedica posebnih prilika tog kraja i okolnosti, da je slavenski živalj tek malo pomalo i mirno potiskivao i zamjenjivao raniji živalj romanškog govora, koji je još iz vremena starokršćanskog graditeljstva bio sačuvao spomenutu osobinu, t. j. osnovu trobrodne bazilike bez izbočene apside.¹⁰ Pravokutna, četvrtasta apside nije, naprotiv, rijetkost u crkvenom graditeljstvu ranog Srednjeg vijeka. Pogotovu nije to ona u krajevima, u kojima je graditeljstvo u to doba išlo vlastitim putovima. O tome sam već ranije pisao.¹¹ Kneževska trobrodna crkva sv. Marte u Bijačima iz 9. stoljeća zadržala je četvrtastu apsidu od ranije starokršćanske građevine. Takvu apsidu ima ranosrednjovjekovna crkvice na tri broda sv. Barbare u Trogiru; a imale su je još tri crkvice tog vremena, crkvice otkopana od Berse u Zadru, crkvice sv. Petra u Selu u Poljičkom primorju otkopana od društva »Bihaća« i crkvice sv. Nikole u Velom Varošu u Splitu iz 12. stoljeća.¹²

S druge strane Gunjača s pravom izvodi svoje uvjerenje, da crkvice sv. Luke potječe iz turskog doba, iz činjenice, da je imala uska vrata na pobočnoj, južnoj strani, jer su kršćani za vrijeme turske vlasti po mogućnosti krili i izbjegavali karakteristične crkvene oblike. Prema tome je teško vjerovati, da je kršćansko pučanstvo upravo u tursko doba dalo crkvi sv. Luke posebnu apsidu, koja bi morala udarati u oči, a osim toga bi dala crkvi prekomjerno izduženi oblik, koji ne bi odgovarao ni potrebama ni praksi crkvenog graditeljstva.

Revizija je pored utvrđivanja tlorisa bazilike imala cilj da riješi pitanje, je li u Crkvi bila jedna ili su bile dvije crkvene građevine u starohrvatsko doba. U ranijim iskopinama, u zemlji i kao spoliji u kasnijim grobovima, bili su nađeni vrlo brojni ostaci crkvenog namještaja u predromaničkom stilu čiste pleterne skulpture i u prelaznom stilu od predromaničke u romaničku

¹⁰ Up. moj članak »O srednjovjekovnoj umjetnosti Istre« u Historijskom zborniku, Zagreb 1949, II, str. 117.

¹¹ Up. moj članak »Glose djelu E. Dyggve und R. Egger, Der altchristliche Friedhof in Marusinac« u Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split, 1940, sv. 51, str. 244-5.

¹² Up. Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, n. dj. Tabla I, br. 2 (Zadar), br. 18 (Sv. Barbara u Trogiru), tab. II, br. 8, (Sv. Marta u Bijačima) i V. Novak-P. Skok, Supertarski kartular, Zagreb 1952, sl. 2 (Sv. Petar u Selu), Historijski zbornik, Zagreb 1949, g. II, str. 213 (Sv. Nikola u Splitu).

dekoraciju. Postojale su dvije mogućnosti: ili se radi o starijem i mlađem namještaju iz iste crkve, koja je u svojoj unutrašnjosti u toku vremena preuređena i snabdjevena novim namještajem, ili se radi o ostacima dviju crkava iz različitog vremena, od kojih je površno Marunovo iskapanje bilo utvrdilo samo jednu. Uzimao sam u obzir ovu posljednju mogućnost s jedne strane, jer se je tvrdo vjerovalo, da je trobrodna bazilika u Crkвини svakako katedrala hrvatskog dvorskog biskupa posvećena u prisustvu kralja Zvonimira (po Račkom i Šišiću g. 1076–1078. a po Baradi o. g. 1086); a s druge strane činjenica, da je ispod južnog broda bazilike bila otkopana zidana presvođena grobnica i u njoj par ostruga karlovinškog tipa, a na prostoru predvorja bazilike sarkofag s par karlovinških ostruga i s novcem cara Vasilija I. (867–886), upućivala me je na to, da je već u to doba uz staro groblje na redove bila podignuta crkvena građevina. Nedavno je međutim Gunjača jakim argumentima uzdrmao vjeru, da je u Crkвини bila Zvonimirova katedrala i ne može to više biti čvrsta polazna točka u našem zaključivanju;¹³ revizija pak godine 1950. nije naišla na nikakav trag druge starohrvatske crkve.

Negativne konstatacije nemaju u punom smislu kategoričnu vrijednost. Mogao bi svatko primijetiti, da se nije revizijom našao nikakav trag ni prezbiteriju, koji su Marunove iskopine uništile, ili se pozvati na primjer Kapitula, gdje nismo pronašli pokraj crkve iz početka 13. stoljeća ostatke one starohrvatske crkve, iz koje potječu ogradne ploče s natpisima Držislava i Svetoslava, a koja je crkva svakako negdje bila. Ali prezbiterij u bazilici u Crkвини spominje se u Marunovim izvještajima; a crkveni namještaj iz Crkvine, i onaj stariji i onaj mlađi potječu jedan i drugi iz trobrodne građevine i to, kako se čini, jednake veličine (trobrodne pregrade pred svetištem). Prema tome moramo do daljeg s Gunjačom polaziti od pretpostavke, da je u Crkвини bila samo jedna starohrvatska bazilika, i nastojati da približno odredimo vrijeme starijeg namještaja iz doba osnutka bazilike i mlađeg namještaja iz doba njegova preuređenja.

Stari namještaj rađen je u predromaničkom stilu čiste pleterne skulpture, a mlađi u prelaznom stilu predromanike u romaniku. U koje vrijeme pada taj prijelaz? Imamo malo datiranih plastičnih spomenika iz razdoblja, koje dolazi za to u obzir. Posljednji spomenik čiste pleterne plastike, koji možemo postaviti u vremenski okvir od nekoliko godina, jesu arkade starohrvatskog ciborija u Zadru s natpisom gradskog priora Zadra i počasnog prokonzula ili stratega bizantske Dalmacije Grgura, koji se spominje u ispravama iz g. 1033. i 1036.¹⁴ Ploča s likom hrvatskog kralja u splitskoj krstionici – a ponovna pojava ljudskog lika je jedan od znakova romanike, što nadolazi – mora iz historijskih razloga potjecati iz druge polovine 11. stoljeća, jer su tek u to doba hrvatski kraljevi postali u punom smislu vladari grada Splita, gdje je lik javno postavljen u crkvi. Izrazite prelazne oblike k romanici pokazuju skulpture iz crkve sv. Mihajla u Stonu, zadužbini zetskog kralja. Ovu sam crkvu stavljao u široko razdoblje od godine 1077. do 1150: neobjelodanjeni, a nedavno nađen natpis s nadvratnika crkve, koji počinje rječju MIHAELUS

¹³ Up. članak u Starohrvatskoj prosvjeti, Zagreb 1949, serija III, sv. 1, str. 38–86 i moje mišljenje o tom pitanju (Peristil, Zagreb 1954, I. (u štampi).

¹⁴ Up. moj članak u Šišićevu zborniku, Zagreb 1929, str. 188.

bez oznake S(anctus) upućuje nas međutim na to, da to ime na natpisu povežemo ne sa sv. Mihajlom, kojem je crkva posvećena, već s kraljem Mihajlom (g. 1077–1081), koji se je dao u crkvi naslikati kao njezin ktitor, i tako stisnemo postanak crkve i njene plastičke dekoracije u uži vremenski okvir. U drugu polovicu 11. stoljeća padaju i počeci romaničkog graditeljstva u Dalmaciji. U to se doba pored presvođenih crkvice slobodnih oblika dižu u Dalmaciji brojne trobrodne bazilike ovećih dimenzija, a s ravnim drvenim stropom. Osim veza, što su uvijek, a pogotovu u ono doba, postojale između graditelja i klesara, i ta nas okolnost upućuje na to, da prijelaz iz predromaničke u ranoromaničku plastičnu dekoraciju stavimo u sredinu i drugu polovicu 11. stoljeća. Treba pri tome, međutim, imati na umu, da su u konzervativnim, perifernim sredinama prelazni periodi uvijek nešto duži, pa možemo računati s time, da je vrijeme pojave čiste pleterne plastike 9. do 11. stoljeće, a vrijeme prelazne i ranoromaničke plastike razdoblje od oko g. 1050. do oko g. 1150.

Prema tome ne ćemo pogriješiti, ako skulpture iz iskopina u Crkвини prelaznog stila, kao što su četverostrani ciborij i pregrada s likom Marije, datiramo u vrijeme oko g. 1050.–1150. Namještaj pak, izrađen u čistom pletrenom stilu, to jest brojne fragmente pregrade, ograda, ciborija i ambona mogli bi po samom stilu izrade postaviti u široko razdoblje 9. do 11. stoljeća. Ali mogućnost da vrijeme postanka suzimo i bliže označimo, pruža nam vjerojatnost, da će najveći dio toga potjecati iz vremena gradnje same bazilike, a to vrijeme možemo do neke mjere odrediti stilskim i tehničkim oznakama te građevine. Gunjača ističe, da bazilika u Crkвини nije građena savršenijom zanatskom spremom 11. stoljeća, nego s nemirnim, ponegdje krivim linijama zidova, a zidno joj je kamenje skroz rudimentalno. Florisni tip bazilike – pa bilo da je imala pravokutnu apsidu, bilo ravni istočni zid – nije onaj tipičan za brojne bazilike 11. stoljeća (sa tri oble apside) pa kao krajnju granicu njezina postanka Gunjača uzimlje 10. stoljeće. Ja bih dapače sašao još niže u 9. stoljeće s obzirom na činjenicu, koju sam već gore spomenuo, a to je, da mi se čini, da je pojava presvođene grobnice i sarkofaga – a u njima su bile ostruge i zlatnik 9. stoljeća – nespojiva sa starohrvatskim grobljem bez crkvene građevine.¹⁶

¹⁵ Up. moj članak u Vjesniku hrvatskog arheološkog društva u Zagrebu, Zagreb 1929, N. S. sv. XV, str. 81–116. Na str. 91 toga časopisa iz niza datiranih skulptura treba izostaviti fragmente iz bazilike u Biskupiji (up. Gunjačinu studiju nav. u bilj. 13) i iz crkve sv. Nikole u Velom Varošu u Splitu (up. Fiskovićev članak u Historijskom zborniku, Zagreb 1949, god. II, str. 211–221).

¹⁶ Gunjača navodi, da je prema brojnim nalazima sadre u zemlji i u grobovima u Crkвини bazilika bila presvođena, kao što su bile starohrvatske crkvice ranijeg razdoblja. Po mojem mišljenju moramo biti oprezni u izvlačenju zaključaka o svodovnoj gradnji neke građevine na temelju nalaza sadre na mjestu iskopina. Crkvene građevine i onda, kad su prekrivene drvenim stropom, imaju presvođene dijelove (polukupole apside i t. d.) pa manja količina sadre može odatle potjecati. Postoji nadalje mogućnost, da sadra potječe iz drugog mjesta; Gunjača tvrdi, na primjer, da sadra nađena u zidovima samostana u Crkвини potječe od starokršćanske građevine u nedalekom položaju Katića bajama (n. dj. str. 31 i 46). U svakom slučaju nalaz sadre nam ne kazuje ništa o tome, da li su bili presvođeni samo pobočni brodovi ili i srednji brod, a isto tako ne znamo, da li svodovi potječu iz vremena postanka neke građevine ili iz vremena njene kasnije pregradnje. Svakako dalmatinsko srednjovjekovno graditeljstvo rabi svod dosta kasno i u ograničenom opsegu ukoliko se radi o svodovima većeg raspona (na pr. u širem srednjem brodu). Starohrvatsko graditeljstvo pozna

Radić je u svoje doba mislio, da je bazilika u Crkvinu imala par zvonika, i to na jednom i drugom kraju pročelja. Revizija iz g. 1950. nije potvrdila Radićevo mišljenje. Gunjača s pravom upozoruje, da iz ostataka zidova i temelja smijemo zaključiti, da je bio zvonik ondje, gdje su zidovi veće debljine od zidova crkve raspoređeni u približnom obliku kvadrata. U predvorju bazilike u Crkvinu zidovi se na objema stranama, međutim, protežu u obliku pačetrovine toliko izdužene, da se ona ne daje spojiti s osnovom zvonika; ovi su zidovi osim toga različite debljine, a najvećim dijelom nijesu deblji od zidova same bazilike. Zato Gunjača odbacuje Radićevo tvrdnju o paru postranih zvonika pred pročeljem bazilike kao netočnu.

Gunjača misli, da je bazilika pri naknadnoj dogradnji predvorja dobila samo jedan zvonik, i to u središnjoj osi crkvenog pročelja. Ali i njegovu izlaganju, ukoliko se ono temelji na zaključivanju iz otkopanih ostataka zidova, može se prigovoriti slično kao i Radićevoj tvrdnji. Zvonik postavljen ispred srednjeg dijela pročelja imao bi također, prema tlorisu, koji je utvrđen revizijom, na svojoj pročelnoj i stražnjoj strani zidove ili iste debljine kao i bazilika ili zidove, koji su morali počivati na širom rastvorenim arkadama, čemu nema potvrde u otkopanim temeljima:¹⁷ a bočni bi zidovi zvonika i u tom slučaju bili različite debljine i osim toga zadržavaju istu debljinu u čitavoj dužini predvorja, a ne samo na mjestu navodnog zvonika (vidi zidove f i f₁ tlorisa).

Ja se s mišljenjem Gunjače ipak slažem u tome, ukoliko je bazilika u Crkvinu dobila zvonik – a u vrijeme presumptivne dogradnje predvorja bazilike zvonik je bio gotovo stalno pravilo kod svih većih trobrodskih crkava u dalmatinskoj Hrvatskoj – da je najvjerojatnije dobila samo jedan zvonik i da je taj stajao u sredini pročelja. Takav je zvonik vrlo čest u starohrvatskim ranoromaničkim bazilikama. Primjer su, možda još iz 10. stoljeća, Koljani kod Vrlike, a iz 11. stoljeća su Žažvić, Stupovi u Biskupiji, katedrala u Biogradu, Sv. Mojsije u Solinu.¹⁸ Crkva sa dva zvonika na krajevima pročelja nije, naprotiv, dosada bila utvrđena u starohrvatskom graditeljstvu. Mišljenje Radićevo o Crkvinu u Biskupiji oborila je nedavna revizija; Dyggve je sam revidirao svoje ranije mišljenje o paru zvonika u predvorju Sv. Stjepana u Solinu, i u svojem najnovijem djelu »History of salonitan christianity«

i vrlo rado rabi različite svodovne oblike, ali ono se u pravilu izživljava u građevinama malenih dimenzija. Kod većih dimenzija ono naprotiv perhorescira svodovnu gradnju; po svemu mi se čini, da i velika rotonda sv. Donata u Zadru iz 9. stoljeća i centralna građevina na šesterolist sv. Trojica u Splitu iz 11. stoljeća nisu imale kupolu od kamena, nego od drveta. Gunjača u svojem izvještaju o reviziji u Biskupiji tvrdi, da je bazilika u Stupovima iz 11. stoljeća morala biti presvođena po tome, što ima kontrafore. Međutim obli istaci na vanjskim zidovima ove građevine nisu u osi presvođenih polja i ne primaju postrani pritisak svodova; prema tome to nisu kontrafori u tehničkom smislu riječi i ne dokazuju postojanje svodova.

¹⁷ Gunjača se poziva na navodno slične primjere zvonika u Sv. Spasu na vrelu Cetine, u Biogradu, u Stupovima, u Biskupiji i t. d., gdje je prolaz pod zvonikom bio natkriven svodom; ali u tim je slučajevima prolaz uvijek bio sužen i konstatirani su ostaci zidnih istaka s jedne i druge strane prolaza (up. Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, n. di. tab. IV. br. 4 (Žažvić), br. 5 (Stupovi), br. 6 (Biograd) i članak Gunjače u Ljetopisu JAZIU, knj. 55 (Sv. Spas).

¹⁸ Up. za Žažvić, Stupove i Biograd bilj. 16, za Koljane, Starohrv. prosvjetu 1900, V, sv. 3/4, str. 107, a za Sv. Mojsiju E. Dyggve, History of salonitan christianity, Oslo 1951, tab. VI/17.

donosi rekonstrukciju te crkve bez zvonika.¹⁹ Najstariji meni poznati primjer crkve s parom zvonika na pročelju u srednjovjekovnoj Dalmaciji jest katedrala sv. Tripuna u Kotoru posvećena g. 1166.; tu se pojava tog motiva s pravom dovodi u vezu s utjecajem sv. Nikole u Bariju u Apuliji, s kojim je gradom Kotor u to doba bio vezan mnogostrukim vezama.

U isto vrijeme kao i predvorje pred bazilikom bio je dograđen uz njezinu sjevernu stranu građevinski kompleks, koji Gunjača drži samostanom. Seoski put prolazi sredinom otkopanih ostataka i ne daje da u njima raspoznamo karakteristični raspored srednjovjekovnog samostana s klaustrom. Osim toga teško je vjerovati, da samostan, koji bi po otkopanim ostacima svakako morao biti većeg značenja, ne bi bio ostavio traga ni u tradiciji ni u dokumentima. Dokumenti znaju u okolici Knina samo za benediktinski samostan sv. Bartula, koji je bio na položaju zvanom »Kapitul« kod Knina. Otkopani ostaci na sjeveru bazilike na svaki način upućuju na građevni kompleks s prostorijama za stanovanje i gospodarstvo. Što je tu bilo?

Misao se i nehotice vraća na sjelo hrvatskog dvorskog biskupa, koji je s vremenom fiksirao svoju rezidenciju u Kninu i nazvao se kninskim biskupom. Gunjača je, kako sam drugdje pisao, uzdrmao vjeru, da je katedrala hrvatskog biskupa, posvećena u prisustvu kralja Zvonimira, bila u Crkvini u Biskupiji, ali me nije uvjerio, da ona tu nije mogla biti građena. Ovo svoje mišljenje Gunjača oslanja u prvom redu na doslovnoj interpretaciji izraza Tome arcidakona, da je Sv. Marija hrvatskog dvorskog biskupa bila *iuxta castrum tiniense*. Upozorio sam, međutim, na mogućnost, da je iz relativno dalekog Splita Toma mogao upotrebiti taj izraz i za crkvu nekoliko kilometara daleko od Knina. A pored toga čini mi se, da postoji mogućnost da se, kraj ponekada nejasnog načina izražavanja srednjovjekovnih pisaca i njihova pisanja bez interpunkcija, ono »*iuxta castrum tiniense*« odnosi više na campus, kninsko polje, koje je stvarno u to doba počinjalo od samih zidina grada Knina, nego li na samu crkvu sv. Marije: *posueruntque sedem eius (sc. episcopi chroatensis) in campo, in ecclesia sancte Marie, iuxta castrum tiniense*.²⁰

Po mišljenju Barade i Gunjače kralj je Zvonimir premjestio svoje sjelo u Knin, a tamo seli s njime i hrvatski dvorski biskup, koji je ranije boravio u Ninu. Napuštanje sijela u Ninu moralo se svakako zbiti poslije g. 1075., kada je u tom gradu bila osnovana posebna biskupija.²¹ Zvonimirova povelja splitskim duvnama (g. 1078. ili 1086.) izdana je pri saborovanju, koje je bilo održano na kraljevskom imanju (in villa regali) u vezi sa svečanom posvetom crkve hrvatskog biskupa (in sollemnitate consecrationis ecclesie nostris episcopatus sancte Marie vocabulo).²² Možemo li zbog Tomina *iuxta* isključiti mo-

¹⁹ Up. E. D. n. dj. sl. VI/10.

²⁰ Zarez između riječi Marie i *iuxta* postavio sam ja, da bude jasnije, što mislim reći.

²¹ Up. Gunjačin članak u Starohrv. prosvjeti III. ser., sv. 1, str. 74 i članak M. Barade u Croatia Sacra, Zagreb 1931, br. 2, str. 207.

²² Vidi o tome bilješku u mojem članku u Peristilu, n. dj. Teško je vjerovati, da bi na posvetu koje god crkve na području hrvatske biskupije došli toliki visoki crkveni odličnici, kao što su nadbiskup splitski, biskupi hrvatski, zadarski, trogirski i opati sv. Bartula u Kninu i Biograda; da se radi o posveti crkve hrvatskog biskupa, koji je svoje sjelo bio upravo prenio u Kninsko polje potvrđuje i činjenica, što se u Zvonimirovoj povelji pored spomenutih crkvenih dostojanstvenika spominju kao svjedoci još samo dvorski službenici Dominik tepči, Višen komornik (posteljničnik) i jedan župan Jurina (kninski).

gućnost, da je kralj Zvonimir postavio sijelo svog biskupa na ono mjesto kninskog polja, na kojem postoji prostrano groblje s vrlo bogatim priložima još od 8. stoljeća, gdje se u 9. stoljeću hrvatski odličnici pokapaju u presvođenim grobnicama i kamenim sarkofazima, gdje se u rano starohrvatsko doba diže trobrodna bazilika većih razmjera od savremenih crkava na hrvatskom tlu i gdje u 11. stoljeću bazilika dobiva novi, bogati namještaj, povećana je predvorjem i kraj nje se diže kompleks stambenih i gospodarskih prostorija? Ja ću vjerovati i u tu mogućnost, dok se ne pronađu do samog Knina ostaci biskupske Sv. Marije, odnosno dok se ne objasni, što je bilo na Crkvini u Biskupiji.